

Володимир Половець

**ПАВЛО ПАВЛОВИЧ
БІЛЕЦЬКИЙ-НОСЕНКО
(1774 – 1856)**

Запропонована автором стаття має на меті ознайомити читачів часопису з неординарною постаттю П. П. Білецького-Носенка, розкрити роль його творчості, показати суспільно-наукову діяльність та нелегкий шлях невтомного трудівника на педагогічній ниві.

Ключові слова: Прилуки, військова служба, маєток, пенсіон, наука, бібліотека, література, мова, мистецтво.

П. Білецький-Носенко народився 27 серпня 1774 р. у місті Прилуки на Чернігівщині в дворянській сім'ї, що походила з давнього козацько-старшинського роду. Його далекий предок Іван Ніс брав участь у визвольних змаганнях під проводом Б. Хмельницького, а дід Павла був прилуцьким полковим сотником, батько, Павло Іванович, теж присвятив себе військовій службі. Павло батька майже не пам'ятав, бо той перебував у постійних походах і загинув у війні з турками. Мати, Ганна Максимівна, доводилася племінницею по материнській лінії видатному культурному діячеві Георгію Кониському, мала суворий характер, взяла на себе всі турботи по господарству, тому не мала часу для дітей (1, с. 64).

Коли хлопчикові виповнилося п'ять років, його за рекомендацією генерал-фельдмаршала Румянцева-Задунайського, у якого батько служив ад'ютантом, записали до відділення для малолітніх Імператорського шляхетського сухопутного кадетського корпусу в Санкт-Петербурзі, де він навчався упродовж чотирнадцяти років. У 1793 р. Павло блискуче закінчив навчання і в чині поручика був направлений для проходження військової служби в 1-й батальйон Катеринославського егерського полку. П. Білецький-Носенко брав участь у військових операціях під командуванням О. Суворова, за що був нагороджений Золотим хрестом з написом: «За труды и храбрость» та золотим хрестом і годинником, прикрашеним діамантами (9, с. 10).

Перед 24-річним офіцером відкривалася блискуча кар'єра, але в 1798 р. він змушений був за наполяганням матері, Ганни Максимівни – жорстокої і свавільної жінки, яка вирішила одружити свого сина з дочкою конотопського предводителя дворянства, у чині штабс-капітана залишити службу. Сам П. Білецький-Носенко про свою службу висловлювався так: «Благодарю моего создателя за то, что, будучи не раз в самом тылу сражения, я не убил и даже не поцарапал ни одного человека» (7, с. 31).

Щодо дружини, то зі слів біографа, П. Білецький-Носенко «терпел душевное истязание до 1813 года», а щодо весілля, то мати подарувала сину сорок десятин заболоченої землі, непридатної для будівництва садиби. Про цей факт із життя П. Білецького-Носенка у цьому ж джерелі зазначається: «во всяком случае убили в нём все лучшие мечты и надежды, что не могло не отравить всей его молодости» (7, с. 32). Проте завдяки наполегливій праці заболочена місцевість згодом перетворилася на прекрасний сад, «райський куточок» з розкішним маєтком, в якому господар копав канали, насаджував дерева, насипав кургани, будував місточки, альтанки тощо.

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

Великою розвагою П. Білецького-Носенка була пасіка в його улюбленому саду. Наслідком щоденних спостережень стала написана в останні роки життя ґрунтовна праця «Пасечник, или Опыты пчеловода в южной полосе России» (2).

Жив він то в Прилуках, то в маєтку батьків дружини в містечку Хмелеві Роменського повіту Полтавської губернії. Після смерті дружини П. Білецький-Носенко разом з дітьми поселяється у власному будинку в с. Лапинці під Прилуками, де проживав до самої смерті. Для свого часу П. Білецький-Носенко був освіченою людиною – досконало володів кількома мовами, добре знав вітчизняну та світову літератури, вивчав основи педагогічної діяльності. У його бібліотеці нараховувалося кілька тисяч томів латинською, французькою, німецькою, російською, українською та польською мовами. Він уважно стежив за літературним і науковим життям Російської імперії, передплачував багато періодичних видань з різних галузей знань (3).

Прилуцьке дворянство в 1801 р. обрало Павла Павловича підсудком повітового земського судді. Отримуючи мізерну платню, яка була практично єдиним засобом існування сім'ї, він «для избежания нужды в самом необходимом» наймається до свого сусіда-поміщика І. Величка в селі Замості домашнім учителем, водночас виховуючи ще кількох поміщицьких дітей. Коли ж його пансіон став нараховувати 12 учнів, П. Білецький-Носенко переводить його до свого помістя в с. Лапинці, де він і проіснував близько сорока років (1, с. 65). За цей час у ньому навчалося більше ста осіб, які успішно витримали вступні іспити у вищі навчальні заклади, часом вражаючи екзаменаторів своїми знаннями з усіх предметів, серед них був і майбутній відомий історик М. А. Маркевич, автор 5-томної «Истории Малороссии», в якій викладена історія України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Як педагог Павло Павлович прагнув виховувати гармонійно освічених людей, розвивати в учнів природні здібності та естетичний смак. Усі предмети він викладав один, не маючи ніяких помічників. Заслугує на увагу розклад занять пансіону:

- п'ять разів на тиждень з ранку до обіду відбувалися заняття з латинської, французької, німецької і російської мов, переклад текстів з російської мови і навпаки;
- ранок у четвер відводився для занять живописом;
- після обіду з другої до четвертої години в понеділок і середу вихованці пансіону вивчали арифметику і геометрію;
- у четвер, п'ятницю й суботу – математичну географію Європи та Азії;
- у вівторок, середу, четвер, п'ятницю й суботу вивчали історію стародавнього світу, загальну і російську історію;
- святкові та вихідні дні педагог знайомив вихованців з Біблією і найкращими творами світової літератури.

Розпорядок дня в пансіоні був чіткий, напружений, спартанський. Улітку навчались по вісім годин, а взимку по сім. Вставали завжди о сьомій. З 8-ї до 12-ї навчання, потім прогулянки і знову навчання. О 9-й вечора кожен вихованець повинен був записати до свого журналу все, що вивчив за день, про свою поведінку, в тому числі й про покарання, які він заслужив. Батьки, переглядаючи журнал свого сина, мали повну уяву про його поведінку і успіхи в навчанні (2).

Про Павла Павловича як талановитого педагога інформація швидко поширювалася. Він постійно отримував листи від різних осіб з усіх куточків країни з проханням взяти на виховання їхніх дітей. Намагаючись дотримуватися демократичних методів у своїй педагогічній діяльності, П. Білецький-Носенко прагнув виховувати гармонійно освічену людину, розвивати в учнів природжені навички і здібності, вимагав від них свідомого розуміння того, що вони вивчали. Знаючи здібності й нахили кожного вихованця, П. Білецький-Носенко нерідко не погоджувався з батьками дітей, які визначали їхнє майбутнє, керуючись власними уподобаннями. Немоżliво не згадати випадок з батьками М.А. Маркевича, які мріяли про військову кар'єру сина. У листі до батька Михайла Андрійовича, датованому 1815 роком, педагог писав: «Если хочет, может быть глубоким математиком, но любимая его часть учености есть литература, история и география, физика и натуральная история; он мог бы быть весьма ученым

человеком, когда б мог заниматься с приличной важностью и вниманием; к военной службе теперь неприметно в нём охоты ни малейшего следа» (9, с. 250).

У роботі з дітьми проявлялися творчі здібності педагога. П. Білецький-Носенко полюбляв балувати вихованців розповідями про бойову молодість, часто переповідав легенди про старовинні замки Волині і Польщі, які чув у походах, змішив гумористичними оповіданнями з народного побуту, підслуханими у поляків та українців. Наголосимо, що «... все эти рассказы прошлого времени, передававшиеся им с редким красноречием, изобличали в нём и самостоятельный ум, любящий всё подвергать своему собственному анализу, и ту тонкую наблюдательность, и самую ту правдивость и честность, которых ревностным сподвижником он был до самого гроба» (7, с. 29-30).

Свою педагогічну діяльність Павло Павлович тісно пов'язував з науковою. Він підтримував тісні контакти з науковими установами, товариствами, зокрема з Російською академією наук, Московським товариством дослідників природи, Вільним економічним товариством у Санкт-Петербурзі. Найплідніші взаємини встановилися в П. Білецького-Носенка з товариством наук при Харківському університеті. З 1812 по 1829 рік він написав і надіслав до цих товариств десятки праць із природознавства, сільського господарства, економіки, медицини, фольклору, етнографії, літератури, лінгвістики, археології. У праці «Мысли о паровом плуге» (1828) Павло Павлович першим у Російській імперії порушує питання про розробку землі механічною тягою. Заслужують на увагу його статті про народну медицину, бджільництво тощо. Та на наукових дослідженнях автора, на жаль, позначалася віддаленість від культурно-наукових центрів (9, с. 251).

У 1838 р. П. Білецький-Носенко прийняв запрошення газети «Полтавские губернские ведомости» (Прилуцький повіт належав тоді до Полтавської губернії) стати її співробітником. Упродовж 1838-1841 рр. він надрукував на сторінках газети немало матеріалів з різних галузей знань, серед них і окремі, повернуті деякими товариствами: «Статистическое описание города Прилуки», «Биография. Полковник Прилуцкий Иван Иеремеевич Нос», «О первых гражданских буквах в России», «Суеверие малороссиян», «О языке малороссийском», «Историческое предание об Иване Золотаренко» та інші мовознавчі й етнографічні праці вченого (9, с. 254).

Серед лінгвістичних праць найвидатнішою вважається укладений у 1838-1843 рр. «Словарь малороссийского, или юго-восточного языка; филологический, этимологический, с показаниями частей речи, окончательных корней слов, идиотизмов, со сводами синонимов, с пословицами и поговорками, составленный по произношению, каким говорят в Малой и Южной России». Поряд зі словником П. Білецький-Носенко писав і «Граматику малоросійського языка».

Закінчивши словник і граматику, автор у кінці 1843 р. надіслав рукописи міністрові освіти Уварову, бажаючи йому їх присвятити. Одночасно він звернувся до президента Академії наук з проханням видати їх. Міністр освіти направив рукописи в другий відділ Академії наук на розгляд і рецензію, але за відсутністю там знавців української мови, праці були передані в канцелярію попечителя Київської учбової округи з тим, щоб їх розглянув хто-небудь з учених Київського університету. Оскільки ніхто з професорів університету вивченням української мови тоді не займався, рецензію попросили написати М. Максимовича (9, с. 9). На рецензію М. Максимовича Павло Павлович дав досить детальну відповідь, але переробляти словник 71-річному автору було вже не під силу. Втім, належить зазначити, що словник П. Білецького-Носенка укладався і був завершений, коли на сторінках періодичної преси велася гостра дискусія про творчі можливості української мови, про право на існування літератури цією мовою. Треба віддати належне авторові, який у цьому питанні солідаризувався з передовими діячами української та російської громадськості. У передмові до словника та статті «О языке малороссийском» Павло Павлович відстоював право на існування української мови, посилаючись на представників нової української літератури – Є. Гребінку, І. Котляревського, Т. Шевченка та ін.

Багато уваги приділяв П. Білецький-Носенко і художній літературі. З-під його

пера з'явилося понад 300 байок, 23 віршовані казки (новели), 15 балад, травестійно-бурлескна поема «Гарпінада, чи Вхопленная Прозерпина», російськомовний роман «Зиновий Богдан Хмельницький». Особливе місце в творчому доробку автора займають казки. Звертаючись переважно до традиційних сюжетів, характерних для народного епосу багатьох народів світу, автор широко використовував український фольклор. Розважальну функцію кожної казки він намагався поєднати з прищепленням читачам думки про непересічну цінність моральних принципів, без дотримання яких людина ніколи не буде щасливою. Уперше в українській літературі П. Білецький-Носенко запровадив жанр віршованої казки. Так, в одній з перших своїх побутово-фантастичних казок «Три бажання» автор переповів відомий античний сюжет, використавши елементи українського фольклору (повір'я про русалок та відьом). Герої казки наполегливо працювали і були заможними селянами, але останнім часом розлінилися, стали вчащати до шинку й зубожіли. Навіть прихід русалки з подарованими нею трьома бажаннями не зміг урятувати становище. Старі надто багато хотіли і, нарешті, залишилися ні з чим. У жартівливій формі автор засуджує заздрість, лінь і неробство, що, на його думку, стають основними причинами злиденного становища селян. Про повагу письменника до українського народу, його історичного минулого, культури свідчать його історичні розвідки, зокрема «Историческое предание об Иване Золотаренко», в якому широко використовувались матеріали рукописної «Історії Русів» та інші друковані джерела й усні перекази. У невеличкому за обсягом «Историческом предании» автор зумів показати Золотаренка героїчною особою та справжнім патріотом своєї Вітчизни, людиною освіченою, «доброго серця». Захоплений постаттю свого героя Павло Павлович пише українською мовою драму «Іван Золотаренко», з якої до нас дійшов лише невеликий уривок (2). Він одним з перших в Україні перекладав байки І. Крилова. Російською мовою перекладав твори Ж.Ж. Руссо, Ф. Шіллера, Р.Б. Шерідана, А. Лафонтена, німецьких романтиків. П. Білецькому-Носенку належать оригінальні і перекладні балади російською та українською мовами. У 1828 р. він написав баладу «Ївга», що є переробкою балади Г.А. Бюргера «Ленора».

Хоча художні твори П. Білецького-Носенка за його життя так і не з'явилися перед читачем, автор з юначим захопленням продовжував літературну творчість. Постійно проживаючи в рідному місті, він завжди знав останні новини політичного, культурного та літературного життя. Яскравим прикладом цього є слова професора-етнографа А. Метлинського в одному з листів до автора: «Вы так постоянно следите за малороссийской филологией, что почти ничего важного не нахожу, чтобы вам было неизвестно. Вероятно, у вас уже есть и приказки Гребёнки, и повести Основьяненка, и сочинения Иеремии Галки» (7, с. 54-55). Навіть на схилі життя П. Білецький-Носенко не втрачав своєї зацікавленості до політичних подій, розвитку літературних процесів, щорічно виписуючи по два журнали, в тому числі «Московские ведомости» та купуючи найкращі літературні твори (7, с. 140).

Щодо світоглядних поглядів П. Білецького-Носенка, то його земляк, літературний критик, професор Микола Зеров висловився так: «... був він великою мірою людина старих іще поглядів. У своїх політично-економічних трактатах брав під охорону інститут кріпацтва, а в листуванні зберігав старосвітські формули чемності. Був він спочатку і ворогом «малороссиянства», і самий дух його ненавидів, і тільки потроху призвичаївшись, став писати українські поеми на зразок «Енеїди», романи із української старовини, балади і байки» (6, с. 930).

Тільки оселившись в Україні, П. Білецький-Носенко полюбив її мову та культуру, сам почав писати українською, збирати фольклор та робити етнографічні записи. Його діяльність була спрямована на вивчення рідного краю, його культури. У той же час він намагався познайомити своїх читачів із здобутками європейської літератури, про що свідчать численні переклади з французької.

У своїх поглядах на людину П. Білецький-Носенко сповідує ідеал чистої і чесною особистості, сповненої громадянської свідомості. Про це він пише в листі до свого

старшого сина Павла: «Из всех древних философов я терпеть не могу стоиков – они хотели человека сделать выше человека, превратить в камень; циников, которые хотели его сделать собакою, а истинно уважаю Аристиша – он учил людей быть истинными людьми» (7, с. 137).

Окрім педагогічної, наукової і літературної діяльності, П. Білецький-Носенко захоплювався образотворчим мистецтвом. «Множество оставшихся после него акварельных рисунков, несколько миниатюрных портретиков, архитектурных планов и пейзажей, снятых им с натуры во время походов в Польшу и стоянок над Днестром, ясно говорят о его любви к этому искусству» (7, с. 106). Особливою популярністю серед вихованців користувалися його лекції про історію живопису, скульптури, архітектури. Він умів не тільки доступно викладати теорію, але й прищепити дітям любов до мистецтва, навчити їх володіти олівцем та пензлем. Талант до малювання успадкували і його власні діти, особливо старший син і молодша донька. Окремі малюнки членів родини Білецьких-Носенків сьогодні можна побачити в альбомі, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України.

Протягом десятиліть проживання в Прилуках П. Білецький-Носенко був активним громадським діячем. У 1801 році прилуцьке дворянство обрало його підсудком повітового земського суду. Помічником попечителя прилуцького благодійного закладу був він у 1807-1809 рр., а з 1810 р. – штатним наглядачем повітового училища. З 1812 р. Павло Павлович був обраний почесним наглядачем училищ усього Прилуцького повіту. Як стверджують біографи П. Білецького-Носенка, Т. Шевченко у повісті «Музикант», згадуючи наглядача повітового училища, мав на увазі саме образ Павла Павловича (9, с. 255). Як почесний наглядач П. Білецький-Носенко проявив себе вимогливим і справедливим до педагогів. Він завжди виступав проти надто суворого ставлення до школярів, не раз сам був присутнім на уроках в училищах, навіть особисто пояснював незрозумілі місця в програмі. Прагнучи покращити роботу училищ, неодноразово надсилав свої пропозиції до Училищного Комітету Харківського університету, якому вони підпорядковувалися по лінії Міністерства освіти. У 1818 р. П. Білецький-Носенко писав на ім'я ректора Харківського університету І. Рижського, що подання від почесного наглядача не приймаються до уваги і надіслані пропозиції не реалізуються. У цьому ж році він подарував училищу з власної бібліотеки, яка нараховувала понад 2 тисячі томів, 584 томи на суму 854 крб, та доповнення до «карт, атласов и стереометрических тел», поклавши початок заснуванню бібліотеки в Прилуцькому училищі. Того ж року він пожертвував понад 2000 крб для утримання бідних учнів, за що мав подяку від Міністерства освіти (7, с. 254). Почесним наглядачем Прилуцького повіту Павло Павлович був упродовж 37 років і всю свою штатну платню перераховував на їхні потреби (1, с. 65).

Сумними і безнадійними були останні роки життя П. Білецького-Носенка. Тяжко хворий, він кожного разу змушений був переживати сімейне горе. На Закавказзі загинув його старший син Павло, талановитий портретист, пейзажист і літератор. У 25 років утратив глузд син Олександр, науковець і пейзажист. Павло Павлович пережив усіх своїх братів, дружину, старших синів і двох молодших доньок. Останні п'ять років з ним проживав син Петро. Помер П. Білецький-Носенко 11 червня 1856 р. на вісімдесят другому році життя в Липинцях. Похований у своєму саду поряд з дружиною, доньками та двома синами. На жаль, ні його садиба, ні прекрасний сад, ні могили знаменитої родини не збереглися (5, с. 220).

Отже, аналіз розглянутого матеріалу дає підстави стверджувати, що Павло Павлович Білецький-Носенко заслужено належить до визначних постатей Чернігівської губернії. Отримавши престижну вищу військову освіту, після якої відкривалася перспективна кар'єра воєначальника, він волею матері змушений був повернутися в Прилуки і розпочати свій життєвий шлях, до якого не був готовий, про який ніколи не мріяв і до якого не готувався. Втім, наділений від Бога, батьків і внаслідок особистої самореалізації і самовиховання чи не найкращими людськими рисами – ціле-

спрямованості, організованості та працьовитості – він зумів у складних економічних умовах побудувати маєток, посадити сад, розпочати ґрунтовну педагогічну і наукову діяльність, зайнятися літературною творчістю і громадською роботою. Послідовно обстоюючи і пропагуючи у своїй науково-літературній діяльності права української мови і літератури, Павло Павлович брав за приклад І. Котляревського (1769-1838), основоположника сучасної української літературної мови і громадського діяча. В умовах занепаду всіх різновидів староукраїнської писемної мови твори обох літературних діячів були написані на основі живого усного мовлення народу, чим вони й започаткували новий етап формування літературної української мови. Звичайно, П. Білецький-Носенко не зміг піднятися до ідейно-художнього рівня І. Котляревського, але в своїх творах він відстоював національне забарвлення і співчуття до долі українського народу, народний гумор, напруженість і природність розвитку літературних сюжетів. Таким був і залишився в пам'яті наших земляків П. Білецький-Носенко – визначний громадський діяч і неординарний представник українського науково-літературного процесу.

1. Білецького-Носенка П.П. пансіон // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: «Укр. Рад. Енциклопедія», 1990. – 1006 с.
2. Білецький-Носенко П.П.: письменник, художник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [uamodna.com>articles/pavlo...nosenko-ya...roznakomutj...](http://uamodna.com/articles/pavlo...nosenko-ya...roznakomutj...) (дата звернення: 15.06.2017). – Назва з екрана.
3. Білецький-Носенко П.П. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: osvita.ua>Вища освіта>Реферати>Педагогіка>1225 (дата звернення: 29.05.2017). – Назва з екрана.
4. Гайдай Г. Прилуки – старовинне місто. – Прилуки, ТОВ «АІР-ПОЛІГРАФ», 2003. – 70 с.
5. Деркач Б.А. Білецький-Носенко П.П.: життя і творчість. – К.: Наукова думка, 1988. – 229 с.
6. Зеров М. Аналог в українській літературі ХІХ-ХХ ст. – К.: «Основи», 2002. – 1301 с.
7. Матеріали для біографії Павла Павловича Білецького-Носенка как украинского литератора и педагога с его familie и составленные одним из его воспитанников // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. 1. – № 783.
8. Німчук В.В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка. – К.: Наукова думка, 1966. – 419 с.
9. Пироженко Л.В. Білецький-Носенко Павло Павлович // Українська педагогіка в персоналіях: Навчальний посібник для студентів вузів: У 2-х кн. – К., 2005. – Кн. 1: Х-ХІХ ст. – 255 с.
10. Савон О.А. Педагог П.П. Білецький-Носенко // Чумацький шлях, 2001. – № 2. – С. 10-11.

Половец В.М.

Павел Павлович Билицкий-Носенко (1774-1856)

Предложенная автором статья имеет целью познакомить читателей журнала с неординарной личностью П. П. Билицкого-Носенко, раскрыть роль его творчества, показать общественно-научную деятельность и нелёгкий путь неутомимого труженика на педагогической ниве.

Ключевые слова: Прилуки, воинская служба, усадьба, пансион, наука, библиотека, литература, язык, искусство.

PAVLO BILETSKYI-NOSENKO

(full name – PAVLO PAVLOVYCH BILETSKYI-NOSENKO) (1774 – 1856)

Pavlo Biletskyi-Nosenko was born on 27 August 1774 in the city of Pryluky in Chernigiv Region. His noble family had Kozaks and Kozak sergeants in its past. Pavlo could hardly remember his father who was often away from home in military campaigns and was killed in a battle against the Turks. His mother Hanna Maksymivna was a niece of Georgii Konyskyi, a prominent cultural figure of that time. The mother was very strict with children and as she herself was doing all housework, she had no time to take proper care of the children.

Having successfully graduated from the Shliachta (noblemen) infantry cadet corps, P. Biletskyi-Nosenko joined Katerynynskyi regiment of chasseurs to serve in the rank of lieutenant. Later he was promoted to the rank of staff-captain. His brilliant military career was stopped by Pavlo's mother. She decided to marry her son to a daughter of a nobility leader in the town of Konotop.

So, P. Biletskyi-Nosenko settled down in the village of Lapyntsi near Pryluky and started extensive civil, literary, and pedagogical activity. He was well educated for his time. He spoke several languages fluently, knew national and world literature, and basics of pedagogy. His library contained several thousands of books in Latin, French, German, Russian, and Polish languages. He was subscribed to a big number of periodicals in various fields of knowledge.

Pavlo Biletskyi-Nosenko passed away on 11 June 1856 at the age of eighty one. He was buried in his farmstead in the village of Lapyntsi.

Key words: *Pryluky, military service, mansion, boarding school, science, library, literature, language, arts.*

